

Advies van het Europees Comité van de Regio's over het ruimtevaartprogramma van de Unie en het Agentschap van de Europese Unie voor het ruimtevaartprogramma

(2019/C 86/20)

Rapporteur: Andres JAADLA (ET/ALDE), lid van de gemeenteraad van Rakvere

Referentiedocument: Voorstel voor een verordening van het Europees Parlement en de Raad tot vaststelling van het ruimtevaartprogramma van de Unie en het Agentschap van de Europese Unie voor het ruimtevaartprogramma en tot intrekking van de Verordeningen (EU) nr. 912/2010, (EU) nr. 1285/2013 en (EU) nr. 377/2014 en Besluit nr. 541/2014/EU

COM(2018) 447 final

BELEIDSAANBEVELINGEN

HET EUROPEES COMITÉ VAN DE REGIO'S

1. erkent het belang van de ruimtevaart als een sleuteltechnologie die bijdraagt aan het EU-beleid op een groot aantal gebieden, zoals oplossingen voor slimme steden, landbouw, milieu, klimaat, rampenrisicovermindering en rampenrespons, migratie, veiligheid, ruimtelijke ordening en andere gebieden. Het wijst verder op de mogelijkheden die de toegang tot hoogwaardige en actuele gegevens biedt om in bestaande en toekomstige behoeften te voorzien, alsook op de verbetering van het Europese concurrentievermogen, de sociaaleconomische voordelen en de vergroting van de Europese veiligheid.
2. Het Comité steunt de visie van de Europese Commissie op de Ruimtevaartstrategie voor Europa en de uitvoering daarvan door vaststelling van het ruimtevaartprogramma van de EU. Een eengemaakt en geïntegreerd ruimteprogramma zal leiden tot toenemende synergieën tussen de onderdelen ervan, alsook tot meer efficiëntie en effectiviteit.
3. Het Comité is van mening dat het samenbrengen van de ruimtevaartactiviteiten van de EU in één verordening zorgt voor een samenhangend kader en een betere zichtbaarheid op dit gebied.
4. Het Comité ziet deze hervorming van het ruimtevaartbeleid van de EU als een kans voor meer openheid, waarbij een groot aantal branches de mogelijkheid wordt geboden om te profiteren van zowel bestaande als toekomstige ruimtevaartactiviteiten.
5. Het benutten van synergieën tussen energie en ruimtevaart is belangrijk voor een goede uitvoering van het energiebeleid van de EU. Lokale en regionale overheden worden steeds actiever in de energiesector, en daarom moet de coördinatie van de energie-infrastructuur met behulp van satelliettechnologie worden bevorderd.
6. Het Comité verzoekt de Commissie om het idee en de totstandbrenging van ruimtevaarthubs en innovatiepartnerschappen te verduidelijken en verder uit te werken, met name wat betreft de financiële en beheerstaken van de verschillende betrokken partijen, en benadrukt dat deze initiatieven bij uitstek relevant kunnen zijn voor regio's, waaronder regio's die zich over meer dan één lidstaat uitstrekken.
7. Het Comité verzoekt de Europese Commissie om in aanvullende voorstellen duidelijk te maken hoe het gebruik van aardobservatiegegevens en -technologieën door nationale, regionale en lokale overheden, kleine en middelgrote ondernemingen, wetenschappers, onderzoekers en speciale netwerken voor Copernicus-gegevensdistributie kan worden bevorderd, zodat zij uit die gegevens nuttige informatie voor de bevolking kunnen halen.
8. Het Comité onderkent dat het bevorderen van een zo breed en open mogelijke deelname in de hele toeleveringsketen van startende ondernemingen, nieuwe marktdeelnemers, kleine en middelgrote ondernemingen, andere marktdeelnemers en lokale en regionale overheden, waaronder het vereiste van onderaanneming door de inschrijvers, in het voorstel wordt genoemd, maar zou graag meer duidelijkheid krijgen over hoe het ruimtevaartprogramma de initiële investeringen door die lokale en regionale overheden voor het gebruik van satellietgegevens moet ondersteunen om te waarborgen dat zij hun taken kunnen vervullen wanneer zij met technische, financiële of kennisinhoudelijke belemmeringen worden geconfronteerd.

9. Het Comité is van mening dat de verordening beter duidelijk moet maken hoe de EU beoogt om te gaan met commerciële partijen in de ruimtevaart om de Europese industrie te ondersteunen in een sector die in veel opzichten specifiek is: sterk geconcentreerd, tweërlei gebruik en hoge toetredingsdrempels ten gevolge van de hoge initiële investeringen en daaraan gerelateerde factoren. De bepalingen die onafhankelijke toegang moeten waarborgen moeten daarom aangescherpt worden.

10. Het Comité wijst erop dat de nadruk die in het voorstel wordt gelegd op de beheersprocedures voor de samenwerking tussen de Europese Unie, het Agentschap van de Europese Unie voor het ruimtevaartprogramma, de lidstaten en het Europees Ruimteagentschap moet voorkomen dat zich overlappingsen voordoen of dat door het nieuwe agentschap dubbele structuren ontstaan. Een overdracht van andere taken naar het nieuwe agentschap mag niet door de Europese Commissie alleen worden uitgevoerd, maar dient uitsluitend in overleg met het Europees Parlement en de Raad te gebeuren.

11. Het Comité is ingenomen met de ruimere financiering voor het ruimtevaartprogramma, die de voortzetting en verdere ontwikkeling moet waarborgen van kernprogramma's als Copernicus, Galileo en Egnos, waaraan twee nieuwe initiatieven worden toegevoegd, te weten SST en Govsatcom.

12. Het Comité betreurt dat er in Horizon Europa geen specifieke financiering wordt toegewezen aan ruimtevaartonderzoek, terwijl dit de Europese industrie extra stimulansen en zekerheid zou kunnen bieden voor verdere ontwikkeling op dit gebied en kan zorgen voor een optimale synergie tussen de industrie en onderzoekinstellingen.

Algemene opmerkingen en analyse

13. Op 26 oktober 2016 heeft de Europese Commissie de ruimtevaartstrategie voor Europa vastgesteld. Het doel van de ruimtevaartstrategie was om een algemene strategische visie voor de activiteiten van de Unie in de ruimte te bepalen, onder waarborging van een goede coördinatie en complementariteit met de activiteiten van de lidstaten en het Europees Ruimteagentschap (ESA). De ontwerpverordening beoogt de verwezenlijking van de doelstellingen van de Ruimtevaartstrategie voor Europa door specifieke maatregelen ter versterking van bestaande programma's te nemen, nieuwe programma's op te zetten en 16 miljard EUR voor ruimtevaartbeleid uit te trekken.

14. Het Comité van de Regio's steunt de doelstelling van de ruimtevaartstrategie van de EU en onderkent het belang ervan voor de regio's. De ontwerpverordening draagt bij aan deze doelstellingen, maar gaat in sommige gevallen niet ver genoeg of is niet duidelijk genoeg over de manier waarop de beoogde resultaten kunnen worden bereikt. Europese burgers, bedrijven en onderzoeksgemeenschappen worden steeds actiever in de ruimtevaartsector. Tegen deze achtergrond is de invoering en bevordering van het gebruik van ruimtevaartgegevens en -diensten van vitaal belang om ervoor te zorgen de samenleving, de subnationale bestuursniveaus en het bedrijfsleven ervan kunnen profiteren. Gezien de strategische impact ervan op het Europese ruimtevaartbeleid zou de bevordering van het gebruik van ruimtevaartgegevens en -diensten daarom een belangrijk aandachtspunt moeten blijven van de Europese Commissie, die regelmatig verslag uitbrengt aan het Europees Parlement en de Raad over haar inspanningen op dit gebied.

15. Het gebruik van ruimtevaarttechnologieën ter ondersteuning van diensten op aarde wint steeds meer aan belang. Er zijn steeds meer particuliere spelers actief in de ruimtesector. Het gebruik van de ruimte heeft zich een plaats verworven in het dagelijks leven op een manier die onvoorstelbaar was aan het begin van het ruimtevaarttijdperk, zestig jaar geleden. Op de ruimtevaart gebaseerde informatie en diensten spelen nu een rol op veel gebieden van het dagelijks leven. Ruimtevaarttechnologieën zijn onmisbaar voor de digitale economie, zijn vitaal voor het verbeteren van overheidsdiensten en bieden ook nieuwe kansen voor onderzoek. De EU is al decennialang een prominente gebruiker van ruimtevaarttechnologieën en heeft essentiële ruimtevaartcomponenten ontwikkeld, zoals Galileo en Copernicus. De EU kan bereiken wat grotendeels onbereikbaar zou zijn voor afzonderlijke lidstaten: Europa moet zijn krachten bundelen om een belangrijke rol te kunnen spelen op ruimtevaartgebied.

16. Het belang van een nauwere coördinatie tussen wetenschap en ruimtevaartprogramma's in de EU moet worden benadrukt, en hetzelfde geldt voor de bijdrage die regio's en lokale overheden kunnen leveren aan een betere inbedding van wetenschap en ruimtevaartactiviteiten in het ondernemerschap. De ontwikkeling van digitale en ruimtetechnologieën moet sterker worden ondersteund door de EU en de onderzoeks- en ruimtevaartbegrotingen moeten nauwer worden gecoördineerd, aangezien deze technologieën gelden als sleutelfactoren voor innovatie op tal van gebieden die van belang zijn voor duurzame ontwikkeling (zoals digitalisering, kunstmatige intelligentie, energie, milieu, rampenrisicobeheer en klimaatverandering). Toegang tot zeer technologische en kennisintensieve wetenschappelijke projecten is van vitaal belang voor de toekomst van de ruimtevaartsector in de EU. Voor een grotere capaciteit van de Europese ruimtevaartindustrie moet ook de deelname van Europese bedrijven en universiteiten of onderzoekinstellingen aan de ESA-programma's ter ontwikkeling van geavanceerde technologieën voor ruimtemissies en -systemen worden voortgezet. De voordelen voor het bedrijfsleven moeten worden vergroot door in toekomstige kaderprogramma's gebruik te maken van het EU-mkb-instrument voor het opschalen van ondernemerschap en zakelijke kansen in ruimtevaartproducten en -diensten.

17. In het voorstel worden bestaande ruimtevaartactiviteiten geconsolideerd en nieuwe gecreëerd, zoals omgevingsbewustzijn in de ruimte (*Space Situational Awareness — SSA*) — een initiatief dat het mogelijk maakt maatregelen te nemen tegen risico's in de ruimte, zoals ruimteschroot, ongelukken in de omloopbaan, weersomstandigheden in de ruimte enz. Verder zijn er plannen voor het oprichten van een netwerk van satellietcommunicatiediensten voor overheden (Govsatcom) waardoor communicatie mogelijk wordt op plaatsen waar normale communicatie niet beschikbaar is.

Industriebeleid en aanbesteding

18. Ruimtevaarttechnologieën zijn kostbaar en kennisintensief, hetgeen betekent dat de toegangsdrempel voor ondernemingen enorm hoog is. Tegelijkertijd is er nog steeds onvoldoende inzicht in het belang van de ruimtevaart als een ontsluitende technologie. Ondernemingen van uiteenlopende omvang uit alle regio's kunnen op diverse manieren gebruikmaken van ruimtevaart. Maar met name kleinere bedrijven, meer afgelegen regio's en kleinere lidstaten zouden behoefte kunnen hebben aan aanvullende informatie of steun om zicht te krijgen op de wijze waarop het potentieel van ruimtevaarttechnologieën kan worden benut.

19. De aandacht voor ruimtevaarthubs, innovatiepartnerschappen en andere manieren om innovatie te ondersteunen is positief, en het voorstel noemt uitdrukkelijk het regionale niveau. Er wordt echter niet gespecificeerd hoe dat kan worden bereikt.

20. Ondanks de bepalingen in het voorstel kunnen de competitieve aard van EU-aanbestedingen en de vaardigheden en middelen die vereist zijn om mee te dingen tot situaties leiden die voordelig zijn voor grotere ondernemingen. Deze onevenwichtigheid kan op termijn marktverstoringen teweegbrengen die nadelig kunnen uitpakken voor start-ups, nieuwe marktdeelnemers en kleine en middelgrote ondernemingen, alsmede voor lokale en regionale overheden, wanneer het gaat om het verkrijgen van toegang tot economische mogelijkheden die voortvloeien uit het ruimtevaartprogramma.

21. Kleine bedrijven zijn mogelijk flexibeler en slagvaardiger, staan dicht bij de gebruiker en vormen daarmee een belangrijke schakel in de waardeketen, ook op het gebied van de ruimtevaart. Ondernemingen uit alle regio's kunnen op diverse manieren en op verschillende schaal gebruikmaken van ruimtevaart. Kleinere bedrijven, afgelegen regio's en kleine lidstaten kunnen eveneens bijdragen aan de verwerking van de enorme hoeveelheid gegenereerde gegevens, en nieuwe, innovatieve manieren zoeken om deze te gebruiken. De regionale overheden zouden met behulp van de beschikbare financiële instrumenten en voorlichting meer belangstelling moeten opwekken voor de benutting van ruimtevaarttechnologieën voor marktdoeleinden, bijvoorbeeld door steun te verlenen aan technologiecentra voor op dit gebied actieve start-ups.

22. In de aanbestedingsbeginselen in de ontwerpverordening wordt gesproken over kleine en middelgrote ondernemingen en een brede geografische keuze, alsmede over het gebruik van meerdere leveranciers en de noodzaak om alle lidstaten bij het proces te betrekken en concentratie te vermijden. De voorstellen in de tekst van de verordening betreffende de ondersteuning van het concurrentievermogen zijn niet specifiek.

23. Er moet meer aandacht worden geschonken aan de mogelijke marktgevolgen voor de Europese industrie en de regio's. De EU-procedures voor openbare aanbestedingen en de ESA-procedures kennen een onderling verschillend gewicht toe aan geografische spreiding of evenredige compensatie (*juste retour*). Er moet rekening worden gehouden met het effect van een verandering van aanbestedingssysteem op de regio's, aangezien ESA-aanbestedingen voor veel regio's van groot belang zijn.

24. Op ruimtevaartgebied schort het aan een gelijk speelveld doordat andere landen beschikken over een grote defensiesector die garant staat voor investeringen en financieel kan bijdragen aan civiele toepassingen. Europa moet zorg dragen voor nauwe samenwerking en waarborgen dat alle mogelijke maatregelen worden genomen om het gebrek aan gelijke voorwaarden te verhelpen en Europese bedrijven te steunen.

25. Lokale en regionale overheden moeten worden betrokken bij ruimtevaartgerelateerde clusters in een brede waaier aan sectoren waaraan ruimtevaart belangrijke informatie kan verstrekken (zoals energie, vervoer, milieubescherming, landbouw en oplossingen voor slimme steden). Regionale clusters waarbij meerdere lidstaten betrokken zijn kunnen een nuttig industrieel beleidsinstrument zijn voor ruimtevaartbeleid om de concurrentiepositie van de EU te versterken en regionale ontwikkeling te ondersteunen.

26. De verordening dient beter duidelijk te maken hoe de EU van plan is om te gaan met commerciële leveranciers, met name wat betreft gegevens die met veiligheid verband houden. In het algemeen moeten in de verordening de prioriteiten en de manier waarop met particuliere entiteiten wordt omgegaan nader worden gepreciseerd en moeten de mogelijkheden voor gezamenlijke aanbesteding met particuliere entiteiten worden onderkend.

Bewustmaking en inclusief ruimtevaartbeleid

27. De ruimtevaart biedt vele potentiële voordelen voor activiteiten op het gebied van onderzoek en ontwikkeling en kan, mits goed aangeprezen en gepresenteerd op onder meer alle onderwijsniveaus, een stimulerende bron van inspiratie vormen voor nieuwe generaties van onderzoekers en ondernemers in Europa. Dit is essentieel als Europa een prominente rol wil blijven spelen op het gebied van ruimtevaartactiviteiten in een steeds verder geglobaliseerde omgeving. De lokale en regionale overheden zouden steun moeten verlenen voor (formele en niet-formele) onderwijsmaatregelen om de jonge generatie bewuster te maken van de voordelen van de benutting van ruimtevaarttechnologieën voor de civiele economie en het dagelijks leven, bijvoorbeeld voor de waarborging van de veiligheid op lokaal en regionaal niveau.

28. De EU bevindt zich in een goede positie voor het ondersteunen van onderzoeksactiviteiten, uitwisselingsprojecten en vergelijkbare initiatieven. Het voorstel besteedt niet veel aandacht aan deze kant van het ruimtevaartbeleid. Onderzoek en ontwikkeling zou vaker en specifiekier aan bod kunnen komen. In de huidige vorm lijkt de synergie tussen industrie en onderzoek niet genoeg te worden benadrukt.

29. Er moet naar synergieën worden gezocht op het gebied van cyberbeveiliging, aangezien cyberbeveiliging van belang is voor alle aspecten van de ruimtevaart (grondsegment, satellieten, uplink/downlink en data).

Galileo en Copernicus

30. Galileo, het mondiale satellietnavigatiesysteem van de EU (GNSS), levert kosteloze locatiegegevens die Europa strategische autonomie bieden. Egnos is een regionaal Europees systeem. Europese autonomie is essentieel in de gecompliceerde en onvoorspelbare geopolitieke omgeving van vandaag. Het belang van satellietgegevens neemt voortdurend toe. Technologieën van de toekomst, zoals zelfrijdende auto's, zijn hiervan slechts een voorbeeld. Galileo biedt de mogelijkheid nieuwe producten en diensten te ontwikkelen, ook door kleine en middelgrote ondernemingen en in alle lidstaten. Dergelijke mogelijkheden, en de manier waarop deze benut kunnen worden, dienen op een toegankelijke manier te worden gepresenteerd om het gebruik ervan in brede kring te bevorderen.

31. Het gebruik van gegevens van Copernicus is niet zo wijdverspreid als zou kunnen, en dat terwijl de gegevens kosteloos kunnen worden gebruikt. Er dienen maatregelen te worden genomen om het gebruik ervan in bredere kring te bevorderen. In de verordening wordt de gegevensketen genoemd die een breder gebruik zou ondersteunen. Gezien het zeer grote aantal gebruikers en de enorme hoeveelheid gegevens is snelle en veilige toegang essentieel. Dit is van groot belang voor regio's, aangezien ondernemingen, met inbegrip van kleine en middelgrote bedrijven, overal nieuwe diensten kunnen ontwikkelen op basis van de beschikbare gegevens.

32. Het is positief dat er maatregelen worden voorgesteld om diensten voor de toegang tot gegevens en informatie (DIAS) te verlenen. Een meer gerichte ondersteuning door de EU en een meer gerichte inzet van nationale middelen voor de ontwikkeling van de downstreamsector voor satellietdiensten en -toepassingen zijn van groot belang. De noodzaak om het gebruik van aardobservatiegegevens en -technologieën door lokale overheden, kleine en middelgrote ondernemingen, wetenschappers en onderzoekers, speciale netwerken voor Copernicus-gegevensdistributie, en nationale en regionale instanties te bevorderen en te faciliteren, wordt in het voorstel onderkend, maar het blijft onduidelijk hoe dit kan worden gerealiseerd.

SST

33. Het voorgestelde systeem voor ruimtebewaking en -monitoring (SST) vormt een belangrijke en nuttige aanvulling, gegeven het steeds intensievere gebruik van de ruimte.

34. In de bepalingen betreffende het bereik van het SST moet duidelijk worden gemaakt dat een brede betrokkenheid van belanghebbenden in alle delen van de EU — inclusief het gebruik van bestaande en al dan niet commerciële oplossingen — nodig is om op een snelle en efficiënte wijze diensten aan SST-gebruikers te verlenen.

Govsatcom

35. Govsatcom zal direct voorzien in de behoeften van lidstaten die niet over de capaciteit beschikken om hun eigen ruimtevaartsystemen te ontwikkelen, waardoor de inbreng van de EU onmiddellijk een toegevoegde waarde krijgt.

36. Govsatcom is vooral zeer belangrijk voor bepaalde regio's, zoals grensgebieden. Dit wordt aanvankelijk hoofdzakelijk door de lidstaten gedaan. Mogelijk krijgen echter ook de regio's in een later stadium (na de evaluatie in 2024) de gelegenheid een directe bijdrage te leveren aan het werk van het agentschap.

Toegang tot de ruimte

37. Toegang tot de ruimte is belangrijk voor activiteiten als GNSS, Copernicus en Galileo. Europa heeft autonome en onafhankelijke toegang tot de ruimte nodig om de duurzaamheid te waarborgen. Het starten van lanceeractiviteiten is kostbaar en gecompliceerd, en de toegangsdrempels zijn huizenhoog. Dit betekent dat er naar manieren moet worden gezocht om ondersteuning te bieden aan moderne, efficiënte en flexibele lanceerinfrastructuren.

38. Hierbij kan worden gedacht aan een aangepast aanbestedingsbeleid voor Europese institutionele lanceringen, alsook aan een samenhangend beleid betreffende de levensvatbaarheid van kritieke infrastructuur. In de verordening moet duidelijk melding worden gemaakt van de mogelijkheid om lanceringen te bundelen, alternatieve lanceertechnologieën te ontwikkelen en steun te bieden aan infrastructuur op de grond.

Organisatorische aspecten

39. Het belangrijkste organisatorische voorstel is de uitbreiding van de functie van het GSA van een instantie voor een specifiek programma (Galileo) tot een ruimteagentschap voor de EU, naast het ESA, waardoor er een groot risico is op overlappingsen en het ontstaan van dubbele structuren. Dit moet worden voorkomen: voordat taken worden overgeheveld naar het GSA dient zorgvuldig te worden nagegaan of het ESA daar niet al over beschikt. Het EU-beleid dient naast een meerwaarde voor de activiteiten van de lidstaten ook een meerwaarde voor de activiteiten van het ESA te hebben.

40. Een groot deel van de ontwerpverordening gaat over de organisatorische aspecten van het voorgestelde agentschap, waarbij vooral wordt geput uit de verordening betreffende het GSA. Door de nadruk op deze kwesties te leggen ontstaat het gevaar dat er te veel aandacht wordt besteed aan de opbouw van administratieve structuren en er uiteindelijk onvoldoende personele en financiële middelen zijn voor de kernpunten, zoals een ambitieuzer EU-beleid voor de ruimtevaartindustrie.

41. Met name kleinere landen hebben nu al problemen bij het vinden van de benodigde mankracht om deel te nemen aan een groot aantal verschillende activiteiten. Dergelijke moeilijkheden kunnen toenemen en leiden tot grotere verschillen tussen lidstaten in hun vermogen om actief te participeren. Het is noodzakelijk zorgvuldig na te denken over een goed gebruik van middelen, aangezien er al kaders voor samenwerking tussen het ESA en de EU bestaan.

42. De huidige vruchtbare samenwerking tussen verschillende Europese organisaties op ruimtevaartgebied, waaronder bijvoorbeeld Eumetsat en ECWMT, moet worden voortgezet en verbeterd. Het potentieel van de bestaande kennis en structuren moet volledig worden benut.

Budget

43. De toegewezen begrotingsmiddelen moeten worden toegejuicht. Het ruimtevaartprogramma levert een bijdrage aan een groot aantal beleidsgebieden van de EU, wat betekent dat de kosten niet alleen betrekking hebben op specifieke activiteiten, maar ook op essentiële bestanddelen van andere EU-beleidsgebieden. De financiële middelen die zijn voorzien voor de bevordering van het gebruik zouden recht moeten doen aan de toenemende betrokkenheid van burgers en bedrijven. Zij mogen dus niet lager uitvallen dan in de huidige periode, bijvoorbeeld voor Copernicus niet minder dan 5 % van het totale Copernicus-budget. Het EGNOS/Galileo-budget ter bevordering van het gebruik van technologieën mag niet worden aangesproken voor de oprichting van nieuwe administratieve structuren, maar moet uitsluitend gericht zijn op promotie en marktontwikkeling. Zonder adequate financiering kunnen lopende activiteiten mislukken of irrelevant worden, waardoor reeds geplande investeringen in gevaar worden gebracht.

44. Het is spijtig dat het programma Horizon Europa geen specifieke financiering voor onderzoek op het gebied van ruimtevaart omvat.

45. De invoering van ruimtevaarttechnologieën vergt hoge initiële investeringen. Daarom zou de overheid moeten nagaan of nieuwe, aantrekkelijke en marktgerichte financieringsinstrumenten kunnen worden gecreëerd voor kleine en middelgrote ondernemingen die ruimtevaarttechnologieën ontwikkelen.

Aanvullende punten

46. Met betrekking tot recente controversiële ruimtevaartkwesties, zoals het gebruik (en de winning) van grondstoffen in de ruimte, die in de wetgeving van lidstaten zoals Luxemburg worden geregeld, kan de EU bijdragen aan een grotere internationale consensus over de verhouding tussen dergelijke nationale wetgeving en het internationale recht zoals vastgelegd in talloze verdragen.

47. In het voorstel is sprake van de mogelijkheid van deelname van de EU aan ruimtevaartverdragen; dit moet echter per geval worden bekeken.

Brussel, 6 december 2018.

De voorzitter
van het Europees Comité van de Regio's
Karl-Heinz LAMBERTZ
